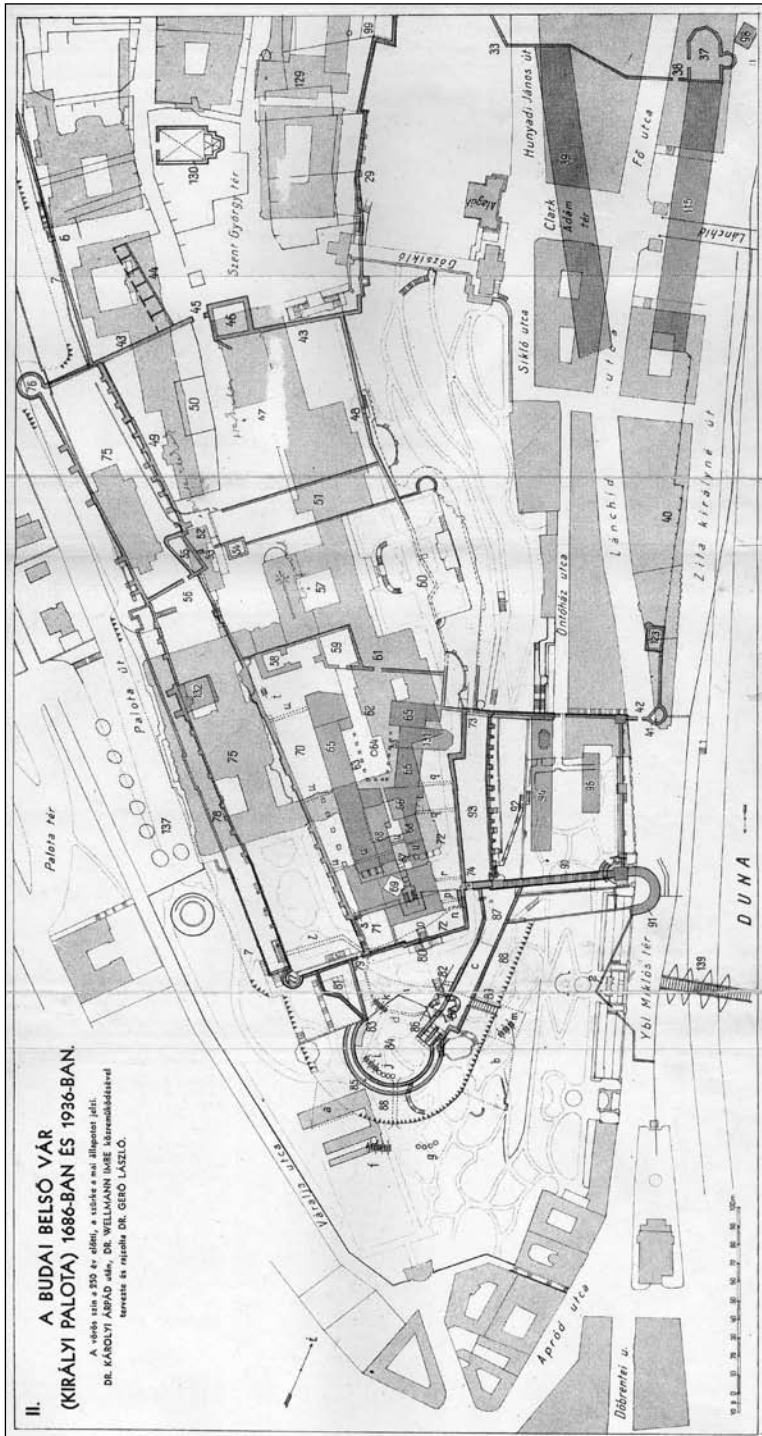

Esettanulmány a Budai Főgyűjtő csatorna Lánchíd – Döbrentei tér közötti szakaszán 2008-2009-ben végzett régészeti megfigyelési munkák kapcsán

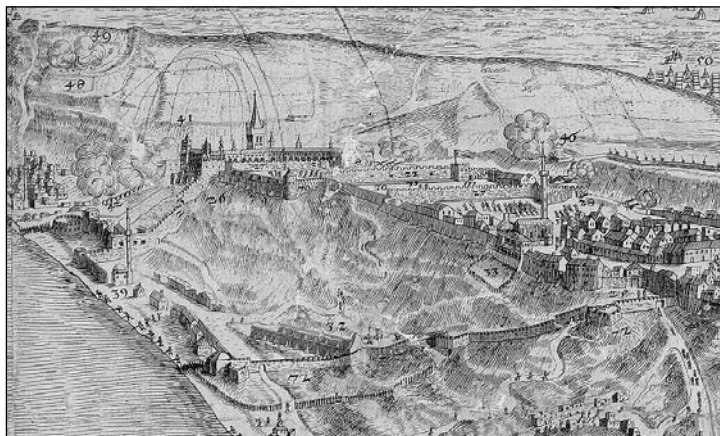
Az alábbiakban leírtak jó példáját adják annak az ellentmondásnak, amely az egyes, régészeti szempontból megkutatandó, illetve megfigyelendő területekről előzetesen rendelkezésre álló információk és az azokon ténylegesen „realizált” eredmények között mutatkozik. Az érintett szakaszra vonatkozóan – akárcsak a Főgyűjtő csatorna nyomvonalának egésze esetében, pontosabban annak részeként – a Budapesti Történelmi Múzeum illetékes osztályainak közös munkájaként előzetes régészeti hatástanulmány készült még jóval a munkák megkezdése előtt. Ebben igyekeztünk kitérni minden, a sávban ismert lelőhelyre, illetve ezeknek a tervezett létesítményt és az építési munkákat potenciálisan érintő vonatkozásaira. A hatástanulmány csak annyira vonatkozott (a szakmai korszakhatár miatt csak annyira vonatkozhatott – lásd erre a következőket!) a helyszín 18-20. századi emlékéanyagára, amennyire ezek a régészeti emlékek helyzetét, illetve állapotát befolyásolhatták. Más kérdés, hogy – mint látni fogjuk – jelen esetben a tanulmány korszakhatárának kibővítése sem segített volna az új- és modern kori emlékek korrekten előrejelzésben. A régészeti munka „felső korszakhatárának” kérdése amúgy is komoly elvi problémát vet fel: mit tegyünk mindazokkal az 1711 utáni építészeti és egyéb maradványokkal kapcsolatban, ame-

Archaeological supervision: a case study along a stretch of the Buda Main Collector between the Lánchíd and Döbrentei Square in 2008-2009

The following study offers an excellent example of the contradiction that may arise between the preliminary information available on territories that need to be archaeologically investigated or observed and the “realized” facts. Long before the start of the work, a preliminary impact study was made along the relevant stretch, just as had been made along the entire length of the Buda Main Collector by archaeologists from departments of the Budapest History Museum concerned in the project. We tried to include all the sites known in this zone and aspects of them that were relevant to the planned utility and connected construction work. The impact study mentioned 18th-20th century remains only when they affected the position or the condition of the archaeological remains (within archaeological chronological limitations – see the following!). It is another question that, as shall be seen, not even extending the chronological limits of the archaeological work would have helped archaeologists to correctly forecast what early modern and modern period remains would be encountered. In any case, the question of the “upper age limit” of archaeological work raises a serious theoretical problem: what should be done with architectural and other remains later than 1711 that are found expectedly or unex-

1. kép: A budai királyi palota alatti rakpartszakasz 1936-os és 1686-os állapotának összehasonlása a Haury-Rabatta helyszínműz (1687) felhasználásával; kész. id. Gerő László, a Károlyi-Wéllmann-féle Buda visszavávéva c. munkából
 Fig. 1: The topographical situation of the riverside sector of the Danube under the Palace area; a comparison of the state in 1936 and in 1686 based on the Haury-Rabatta survey (1687)

2. kép: A partszakasz madártávlati képe északról; részlet a Fontana–Nessenthaler-féle metszetről (1686)
 Fig. 2: The sector of the riverside under discussion from a bird's eye view, seen from the north ; detail from the engraving of Fontana–Nessenthaler (1686)

lyek várva vagy váratlanul, de kizárólag a régészeti feltárás következtében, illetve megfigyelés során bukkannak napvilágra, és ugyanakkor kétség kívül valamilyen kulturális örökségi értéket képviselnek?

I. A helyszín jelentőségéről és az előzetesen várható eredményekről

A konkrét helyszín, a Lánchíd és az Erzsébet híd közötti rakpartszakasz mind régészeti, mind általános kulturális örökségvédelmi szempontból fontosnak ígérkezett, ezen belül pedig kiemelkedő fontosságúnak számított a Lánchíd hídfője és az Ybl Miklós tér, illetve a Várkioszk déli oldala közötti terület. Utóbbi rész nemcsak mint eredeti (értsd: eredeti állapotát többé-kevésbé megtartó, *in situ* régészeti leleteket produkáló) régészeti ásatási és megfigyelési helyszín jött számításba, hanem mint potenciális másodlagos, sőt harmadlagos régészeti lelőhely is.

A Duna-partnak ebben a budai királyi palota alatti sávjában több olyan középkori és török kori eredetű építészeti objektum volt ismert, mint amelyek régészeti, történelmi és kulturális örökségvédelmi szempontból alapvetően meghatározták a helyszín képét (1. kép). Mindenekelőtt

pectedly to light only as a consequence of archaeological excavations or archaeological observation work and that evidently represent a value from the point of view of our cultural heritage?

I. On the significance of the site and the expected results

The site, located as it was on the embankment between the Lánchíd (Chain Bridge) and Elisabeth Bridge promised important results both from an archaeological and a general cultural heritage protection view point. The territory between the bridge head at the Lánchíd and Apród Street (the southern side of Várkioszk) had clear significance: the latter because it was regarded as an primary archaeological excavation and observation site (meaning archaeological finds would be discovered preserved in more-or-less original, *in situ* position) and also as a potential secondary or tertiary archaeological site.

A series of medieval and Turkish period architectural features had already been discovered in this zone of the Danube bank under the Royal Castle of Buda. These features already defined the predicted character of the site from an ar-

a középkori palota Dunához lenyúló, ma is álló védműve, az ún. Keleti falszoros említendő, melyet a barokk kortól Öntőház udvarként is emlegetnek. Ehhez a török korban két kiegészítő jellegű erődítést csatoltak (1-2. kép). Előbb a falszoros délkeleti sarkánál egy nagy, kerek bástyát (az ún. Vízi rondellát, 1. kép 91) építettek fel, amelyben már a török kor végén vízmű helyezkedett el. Ez utóbbi több helyreállítás, átépítés után egészen az 1870-es évekig működött. (Magát a bástyát azonban már a 18. század vége táján lebontották.) Valamikor, már jóval a bástya felépítését követően a falszoros északkeleti sarkától keletre kiindulva, a Dunához vezető, de a parton derékszögben északra forduló falat emeltek, amelynek töréspontjába kisebb, kerek tornyot állítottak (1. kép 41). A nyugat-keleti irányú falszakaszon – az itt elhaladó, észak-déli irányú parti út átbocsátására – kapu nyílt (1. kép 42), míg az észak-déli falszakasz északi végében egy kisebb dzsámi állt (1. kép 123). Az így létrejött komplexumot csak a 19. század folyamán bontották el – valószínűleg több részletben. Míg előzetes ismereteink szerint a lebontott Vízi rondella körvonalai egyértelműen kívül kellett, hogy essenek a Főgyűjtő csatorna tervezett nyomvonalán, az utóbbi komplexumnál ebben nem lehettünk biztosak. Ezért, az esetleg szükségessé váló nyomvonal-módosítás miatt, még a kivitelezés megkezdése előtt, próbaátást javasoltunk a szóba jöhető helyszínen. Mivel a Főgyűjtő csatorna beruházási összege sokszorosán meghaladta az 500 millió forintos értékhatárt, az érvényben lévő rendelkezéseknek megfelelően, a régészeti munkák elvégzésére intézményünk nem tudott közvetlenül a kivitelező STRABAG-gal szerződni, hanem csak a KÖSZ-szel. Az így szükségszerűen átté-

chaeological, historical and culture heritage protection point of view (Fig. 1). In particular there was the so-called Eastern Wall Passage, the still standing defensive line of the medieval castle running down to the Danube should be mentioned. In the Baroque period this area was also known as the Foundry Yard. Two complementary fortifications were attached to it in the Turkish period (Figs. 1-2). First, a large round bastion was built at the south-eastern corner of the wall passage (the so-called Vízi rondella [waterside round bastion, Fig. 1, 91]) in which waterworks already operated at the end of the Turkish period. It operated until the 1870s following a series of reconstructions. (The bastion itself was demolished at the end of the 18th century.) Sometime, long after the construction of the bastion, a wall was constructed from the northeastern corner of the wall passage towards the east, down to the Danube, turning to the north at a right angle on the bank. Another round bastion was constructed at the point where the line of the wall broke (Fig. 1, 41). A gate opened (Fig. 1, 42) in the west-east running wall section to let through the road that ran along the river bank in a north-south direction. A small jami (holy tomb) stood at the northern end of the north-south running wall (Fig. 1, 123). This complex was demolished only in the 19th century, probably in subsequent phases. Although as far as we knew, the outlines of the demolished Vízi rondella must have stood beyond the path of the Main Collector, we could not be certain of the latter complex. Thus, a test excavation was suggested on its likely site before the beginning of excavations to establish whether the direction of the sewer path would need to be modified. As the budget

telessé vált hivatali ügymenet a tényleges munkavégzést, a kivitelezővel történt kapcsolattartást koránt sem tette egyszerűvé.

A próbaásatás során, 2008 nyarán Tóth Anikó kolléganőmnek sikerült azonosítania a saroktorony maradványait (lásd erről külön cikkben a 111. oldalon), amelyeket végül is nem érintett a csatorna nyomvonala. Előbbihez hasonlóan, a csatorna közvetlen vonalán kívül helyezkedett el a terület többi fontos, középkori eredetű objektuma is: a Zsigmond-kori vízmű tornya (a mai Lánchíd utca 19–21. szám alatt, tehát a Várhegy lejtője felé eső oldalon), és az az északabra állott két, hatalmas istálló- és csűrépület (I. kép 39 és 115, amelyeket a barokk korban raktárként hasznosítottak, majd a Lánchíd építéséhez kapcsolódóan, több lépcsőben bontottak le a 19. század közepén. Összességében tehát – a saroktorony pozíciójának azonosítása után – előzetes ismereteink szerint középkori és török kori *in situ* építészeti maradványokra közvetlenül már nem kellett számítanunk a munkára kijelölt sávban. Ezzel szemben várható volt a fenti épületek pusztulásából, illetve bontásából származó maradványoknak másodlagos, tömeges – akár planírozási rétegszerű – megjelenése is. (Vö. a török kor végi bontás és romtalánítás, majd a barokk korban még megőrzött, helyreállított középkori és török kori épületek későbbi lebontása. Itt kell megjegyeznünk, hogy ilyen formában még a hegytetőn állt palota maradványainak felbukkanása sem volt kizárható, mivel az 1686-os ostrom során ott történt robbanás az épület köveit egészen a Dunába leszórta.) Feltételezhető volt továbbá maradványok harmadlagos előfordulása is, ugyanis a török kor végi romokat elszeretettel használták fel az erődítések kijavításához és a környékbeli civil barokk épületekhez. Utóbbiakat azután a

of the Main Collector surpassed by far the 500 million Ft limit set by law, our institution could not directly sign a contract with the building contractor STRABAG. We had to sign a contract with the KÖSZ. Administration through an intermediary institution did not help the effectiveness of the work and maintaining contact with the building contractor.

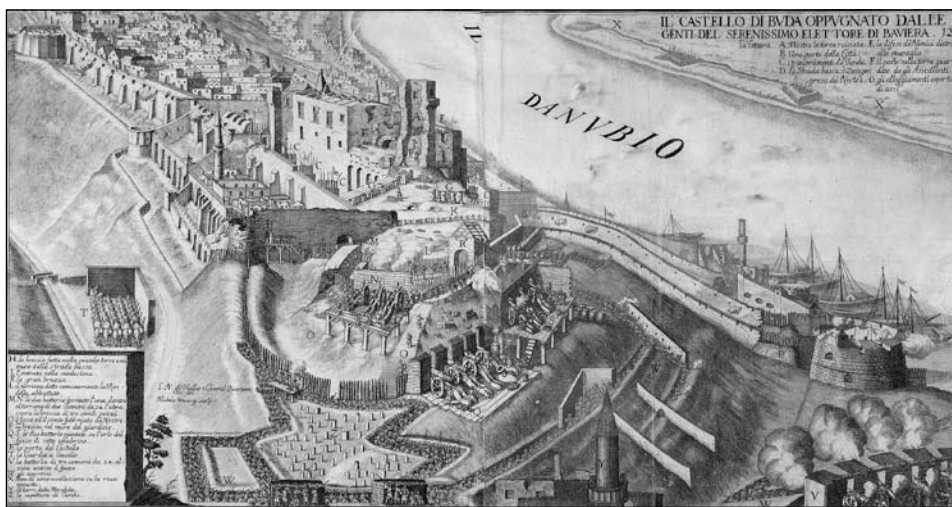
During the test excavation in summer of 2008, my colleague, Anikó Tóth, identified the remains of the corner bastion (see the relevant study on p. 111), which indeed lay outside the path of the Main Collector. The remainder of the important medieval features in the area were also located outside the track path of the sewer including the tower of the Sigismund-period waterworks (to date under 19–21 Lánchíd Street on the side facing the slopes of Castle Hill) and the two huge shed buildings (Fig. 1, 39 and 115) north of it, used as store-houses in the Baroque period, and which were gradually demolished during the construction of the Lánchíd in the middle of the 19th century. Thus, after the identification of the position of the corner tower, we did not expect the appearance of *in situ* medieval or Turkish period architectural remains in the zone of the investment. At the same time, the appearance of ruins in secondary positions related to the demolition of the above constructions was highly probable in piles or perhaps in the form of a leveled layer. (Compare the demolition and rubble clearance at the end of the Turkish period, and then the later demolition of the medieval and Turkish period buildings that were preserved until the Baroque period. It should be mentioned here that even the occurrence of the remains of the castle that stood on top of the hill

19. század 70-es 80-as éveiben – részben a Várkert Bazár építése kapcsán – ismét lebontották.

Az építészeti maradványok mellett azonban igen fontosnak látszott maga a „természetes” part is. A török kor végi ábrázolásokon (lásd például a Hallart-Wening-féle, délről készült metszeten, 3. kép) ugyanis a falszoros alatti szakaszon és attól északra nagyszámú kikötött hajó látható, és ezt összevetve a korábbi leírásokkal, ide lokalizálhattuk az egykori királyi kikötőt is. Ezen túl, kissé délebbre a falszoros vonalától helyezkedett el a török kor végén a Budát Pesttel összekötő hajóhíd (1. kép 139), és annak hídfőerődítménye (1. kép 2) is. A hidat utóbb, a 18-19. század során még egy kissé délebbre, kb. a mai Várkioszk vonalába helyezték át. Mindezek alapján tehát előzetesen parti kikötői és hídfő létesítmények, sőt akár hajómaradványok felbukkanására is számíthattunk.

could be expected since an explosion during the siege of 1686 scattered the stones of the building down to the Danube.) The tertiary appearance of remains was also likely since the ruins from the late Turkish period were often used for the renovations of the fortifications and the construction of nearby civilian baroque buildings. These latter structures were demolished in the 70s and 80s of the 19th century at the time of the construction of the Várkert Bazár building.

It also seemed very important to locate the “natural” bank of the Danube itself in addition to the architectural remains. In depictions from the end of the Turkish period (e.g. the Hallart-Wening engraving made from the south, Fig. 3), many moored ships can be seen under the wall passage and north of it. By comparison with earlier descriptions, the former royal harbor may also have been found here. The floating pontoon bridge (Fig. 1, 139) that

3. kép: A királyi palota déli és keleti védművei, a keleti falszoros alatti kikötővel délről; Hallart–Wening metszete (1686)

Fig. 3: The southern and eastern defences of the Royal Palace with the harbour situated along the eastern outer ward, seen from the south; engraving of Hallart–Wening (1686)

A szűken értelmezett régészeti korszakokon túl (lásd „hivatalos” korszakhatár: 1711) tágabb kulturális örökségvédelmi szempontból nem kevésbé tűnt érdekesnek a terület későbbi időszaka sem. A nyugati sávban az 1870-es évekig, a Várkert Bazár építésének kezdetéig polgári épületek (pl. szálló és takarékpénztár) sorakoztak. Számításunk szerint ezek bontási anyaga ugyanúgy a parti sávban kerülhetett elterítésre, mint a korábbiak. Mi több, ezek között is előfordulhatnak – itt már másodlagosan felhasznált – középkori építészeti maradványok. (Vö. fentebb, harmadlagos leletek.) Végül, de nem utolsósorban, a Várkert Bazár és a hozzá kapcsolódó rakpartrész 1870-es évekbeli kialakítása külön is figyelmet érdemelt volna, ez azonban már minden tekintetben kívül látszott esni a régészeti érdekeltségen.

Fentieket figyelembe véve, az említett a területen folytatott talajmunkákhoz kapcsolódóan a szűkebb, régészeti, illetve a tágabb, „kulturális örökségvédelmi” szempontú vizsgálatra nyilvánvalóan egyaránt szükség volt. Az intézményüket „hivatalból érintő” előbbire biztos ismeretek (pl. korábbi feltárások eredményei, konkrét tereprendezési és helyrajzi adatok) hiányában itt két eszköz jött számításba: a megelőző ásatás és a szoros, folyamatos régészeti megfigyelés. A dolog sajátossága folytán azonban végül az „örökségvédelmi” vizsgálat is a feladatunkká vált.

II. A megfigyelési munkák menetéről, eredményeiről

1. A Főgyűjtő csatorna konkrét nyomvonala a Lánchíd és az Ördög-árok dunai bekötése (Döbrentei tér) közötti, mintegy 900 m hosszú szakaszon a felső rakparton, a villamospálya alatt volt kijelölve.

connected Pest and Buda in the late Turkish period and its bridge head fortification (Fig. 1, 2) had been found somewhat farther to the south from the line of the wall passage. In the 18th-19th centuries, this bridge was replaced farther to the south approximately at the line of the modern Várkioszk. Thus, we expected to find parts of the harbor, the bridge head and even the remains of ships.

Crossing archaeological periods in a strict sense (see the “official” age limit: 1711), the later periods in this territory seemed equally interesting from a broader heritage protection point of view. Civilian buildings (e.g. a hotel and a savings bank) stood in the western zone until the 1870s when the construction of Várkert Bazár started. We calculated that the demolition debris of these buildings was leveled along the bank, similarly to the practice in earlier periods. Moreover, this building debris was likely mixed with secondarily used medieval remains (comp. above, tertiary finds). Last but not least, the construction of the Várkert Bazár and the neighboring embankment in the 1870s deserved attention even though they seemed to fall outside the purview of archaeology in all respects.

Considering the above circumstances, archaeological observations in a strict sense and a “cultural heritage protection” inspection in a broader sense were necessary during earth-moving work carried out in this territory. Given a lack of certain data (e.g. results from former excavations, correct landscaping and lot registry data), only two means remained available to carry out the former task, which was “officially” the duty of our institution: an investment-led excavation and rigorous, continuous archaeological observation.

A fent leírt területen az eredeti, KÖSZ-től kapott megbízás szerint munkánk 6 db + 1 (délről északra 1-6. + „3/A” = a Várkioszk alagútjának kibontását szolgáló) akna régészeti ásatására szolt, abból kiindulva, hogy az aknák közötti többi szakaszon az új csatorna a föld alatt sajtoltva kerül kialakításra. Ez kiegészült még a fővonallhoz csatlakozó keresztirányú, nyíltárkos bontású mellékágak földmunkáinak megfigyelésével. Végül a megbízóval egyeztetve – költségkímélési alapon – az aknák mélyítése esetében is a régészeti felügyelet mellett döntöttünk, azzal a megkötéssel, hogy szükség esetén a megfigyelést megelőző feltárássra váltjuk át. A döntésnél figyelembe vettük Benda Juditnak a csatornafektetés északabbi szakaszán, a Batthyány tér környékén végzett munkája (2008 ősze, rövid ismertetését lásd a 192-193. oldalon) során szerzett tapasztalatait, amelyek szerint ott az aknában a csatorna tervezett fektetési mélységéig (- 5,5 m körül) csak újkori feltöltési rétegek mutatkoztak. (Tóth Anikónak a jóval közelebb, az Ybl Milkós tér északi oldalán végzett, említett szondázó kutatása – amire a csatorna nyomvonalának végleges kijelöléséhez volt elengedhetetlenül szükség - e tekintetben nem jelentett közvetlen segítséget. Az ugyanis az egykor ott állt 19. századi épület kontúrjai között, modern feltöltésben zajlott, és így a csatorna vonalára nem szolgáltatott adatokat.)

Munkánkat 2008. november 24. és 2009. január 14. között hajtottuk végre. Ennek során az aknák szakaszos, olykor párhuzamosan végzett mélyítését kísértük figyelemmel (4. kép), illetve dokumentáltuk: fotóztunk, rajzoltunk, és a bontás során előkerült leletanyagot (többnyire kerámiatöredékeket) gyűjtöttük össze. Az aknában az elért legnagyobb mélységek-

4. kép: A Főgyűjtő csatorna 2. aknája bontás közben, délről

Fig. 4: Shaft No 2 under digging carried out by excavators, seen from the south; Main Buda Sewer, south part of the sector between Lánc híd and Döbrentei tér

Due to the specific nature of the situation, the “heritage protection” investigation was also allotted to us.

II. On the course and results of the observation work

1. The path of the Main Collector ran under the tram line on the upper embankment for about 900 m between Lánc híd and the mouth of Ördög-árok (ditch) at the Danube (Döbrentei Square).

According to the commission given to us the KÖSZ, we had to excavate 6 + 1 shafts (from the south to the north 1-6 + “3/A” = which serves the opening of the tunnel of Várkioszk) since according to the plans, the new sewer main would be built using a trenchless method between the shafts. This work was to be complemented by

ben (-5,20/5,50 m körül) már megjelentek a török és középkori leletek, azonban csak csekély számban, szórványszerűen, az újkorral erősen keverve. (A leletanyag újkori részét válogatás után a Tabáni Helytörténeti Gyűjteménynek tervezzük átadni.)

Az aknák felső, a villamospálya betonágya alatt -120–150 cm-ig terjedő részében többnyire vízszintesen elhelyezkedő modern feltöltési rétegek, köztük II. világháborús planírozásokat figyelhettünk meg, amelyeket a különböző közművek igen erősen megbolygattak. Alattuk jellegzetes, erősen keletre lejtő rétegsor mutatkozott, amelynek meghatározó elemét rendszerint egy vagy két, összesen 1,2-2 m vastag, márgás réteg alkotta. Utóbbiak szerkezete a tömött agyagostól a laza sziklatörmelékesig változott, azonban azonoságuk még az egymástól több száz méterre lévő aknában is világosan felismerhető volt. Nyilvánvalóan egységesen kerültek a helyükre – minden valószínűség szerint a rakpart 1870-es évekbeli rendezésekor. Alatta, illetve alattuk kevert, szemetes, helyenként nagyobb mennyiségű épülettörmelék tartalmazó, különböző vastagságú pszeudo-rétegsor húzódott. Ezt rendre nagyszámú 18-19. századi kerámia- és üvegtöredékek keltezték. Elképzelhető, hogy a feltöltéshez használt nagy mennyiségű márgaszikla a Várkert Bazár építését megelőző, nagyszabású tereprendezésből származik, illetve, hogy az épülettörmelék feltöltési berétegződés az itt állt korábbi, újkori házak lebontásából került ide. Ezeket a rétegeket rendszerint már csak egy vagy két észak-déli irányú, „modern” téglacsatorna bolygatta, néhol azonban ennél korábbi, mélyebben elhelyezett keresztirányú (nyugat-keleti) csatornákat is megfigyeltünk. Utóbbiak vegyes, kő-tégla szerkezetűek voltak, nagyméretű kő-

observation of earth-moving work in the open trenches running perpendicularly to the main line. Finally, after discussions with the commissioner, we decided to conduct observation work at the shafts as well to save expenses on the condition that excavations could be started whenever it seemed necessary. Making this decision we took into consideration Judit Benda's experiences in the more northerly stretches of the Main Collector in the region of Batthyány Square (autumn 2008), where only modern layers appeared at the planned depth of the channel (about -5.5 m). (The above-mentioned test excavation by Anikó Tóth in the much closer northern side of Ybl Miklós Square, which was indispensable for the final determination of the path of the sewer, did not help in this respect. It was carried out within a 19th century building in a modern layer, so it did not yield data regarding the path of the sewer.)

The work was carried out between November 24, 2008 and January 14, 2009. The periodic, sometimes parallel digging of the shafts was observed (*Fig. 4*), documented, photographed and drawn and the finds (mostly shards) that came to the surface were collected. The Turkish and the medieval finds appeared at the lowest depths reached in the shafts (around -5.20/5.50 m), although there were only a few scattered finds heavily mixed with early modern period finds. (After these finds are separated from each other, we intend to hand over the modern finds to the Tabán Local History Collection.)

In the upper part of the construction trench at a depth of -120-150 cm under the concrete foundation of the tram line, horizontal modern fill layers, among them leveling layers from WW II could be ob-

5. kép: Késő gótikus boltozati borda töredéke a csatornaszakasz gépi bontásából, kb. az Ybl-szobor vonalában

Fig. 5: Fragment of a late gothic vaulting rib found between Shaft 3 and 4; Main Buda Sewer

lapokkal lefedve. (A 3. akna környékétől délre a rétegeket keleten, a rakparti járda alatt, függőleges kavicsfeltöltés vágta el.) Az alsó, szemetes berétegződés alatt, az akna legmélyén általában sötét, szürkés, iszapos, viszonylag enyhe lejtésű réteg, illetve rétegsor mutatkozott (helyenként barnás, szerves-anyagos berétegződéssel), jelezve a part feltöltés előtti újkori szintjét. Ebben több helyen találtunk alakatlan (uszadék-?) fa- és bőrmaradványokat. Mindezeket túl a markológépes bontás során kiemelésre került még néhány nagyméretű, részben közép-, részben újkori jellegű, de igen egyszerű műformát mutató építészeti faragvány, pl. szárkő- és párkányszerűség is. Ezek azonban, azon túl, hogy fotózás útján dokumentálásra kerültek, kőtári elhelyezést nem igényeltek, elszállításuk amúgy is megoldhatatlan volt. A faragott kövek közül mindössze egy késő gótikus boltozati bordatöredéket őriztünk meg (5. kép).

Külön figyelemmel kísértük azt a korábban ismeretlen, észak-déli irányú újkori támfalat, amely a 4. majd a 3. akna területén fokozatosan bukkant elő (6.

served, all badly disturbed by the public utilities. A characteristic, eastwardly steeply sloping layer sequence appeared underneath, the determinant element of which was generally one or two, 1.2-2 m thick marly layers. The structure of the latter layers ranged from compact clayey to loose rubble, but they could be identified even in shafts dug hundreds of meters apart. This material was certainly transported here at the same time, probably during the embankment development in the 1870s. A mixed pseudo-layer sequence of varying thickness containing refuse and sometimes a large amount of demolition debris could be observed under it. This layer was dated by a large number of ceramic and glass fragments from the 18th-19th centuries. The large number of marl rocks in the fill could come from the large-scale landscaping work preceding the construction of the Várkert Bazár while the debris fill could come from the demolition of the early modern period houses that used to stand here. These layers were disturbed by only a few north-south running “modern” brick channels, although in a few places earlier and deeper channels running in a west-east direction could also be observed. These latter ones were built from stones and bricks and covered by large stone slabs. (South of the area of shaft no. 3, a vertical pebble fill intersected the layers in the east under the pavement of the embankment.) Generally, a gently sloping dark, grayish, loamy layer or layer sequence appeared on the bottoms of the shafts (sometimes with brownish layers of organic origin in-between) indicating the early modern level of the bank before the fill was put down. It often contained amorphous drift wood and leather remains. In addition, a few large architectural elements with me-

kép). Később, az aknák közötti 70-80 m hosszú, „nyíltárkosított” szakaszon is jól nyomonkövethető volt, ahol folyamatosan figyelemmel kísértük gépi bontását, mivel ennek során másodlagosan beépített, újkori faragott kövek kerültek napvilágra. Maga a fal – úgy tűnik – valamilyen félbemaradt partvédő létesítmény lehetett, amelynek a formája, és ezzel együtt a szerepe is teljesen megváltozott építés közben. Iránya nem egyezett a ma is álló, az alsó és felső rakpartot elválasztó támfallal; a két akna közötti szakaszon nyugatra enyhe ívben behajlott. A falazat alját a megfigyelt szakaszok teljes hosszában 1–1,20 m széles, 0,7–0,8 m vastag öntött betonalap képezte, amelyre – ugyancsak teljes hosszban – egyetlen sorba rakott, hatalmas kőtömbök kerültek. A kemény mészkőből készült kőtömbök keleti oldalát, „homlokzati” síkját teljesen szabályos kváderformára faragták ki: egységes, 36-37 cm magassággal és változó, 70-120 cm hosszúsággal, egymáshoz pontosan, vékony fugával illesztve. A kősor nyugati oldalát viszont csak igen elnagyol-

dieval and modern traits were turned up by the excavator. These included simple forms like jambs and cornice fragments. They were photographed, but not could not be transported into a lapidary for practical reasons (Fig. 5).

We paid special attention to the formerly unknown north-south running modern period buttressing wall, which gradually appeared in the areas of shafts no. 4 and then no. 3 (Fig. 6). It could later also be observed in the 70-80 m long open trenches between the shafts. Here we continuously watched the mechanical digging since secondarily built-in, early modern period carved stones had come to light here. The wall seems to have been part of an unfinished defensive work on the bank. Its shape and also its function changed during construction. Its direction differed from the still standing wall that separates the lower and the upper embankment. It curved slightly to the west between the two shafts. The foundation of the wall comprised a 1-1.20 m wide and 0.7-0.8 m

6. kép: Korábbi parti támfal maradványai a 4. akna területén
Fig. 6: Section from an earlier retaining wall of the embankment found in Shaft 4; Buda Main Sewer

7. kép: A Várkioszki épületéből a Duna partra vezető déli alagút bontás közben, a 3/A akna területén

Fig. 7: The destroyed section of the 'south tunnel' once connecting the building of 'Várkioszki' with the Danube; Shaft 3/A

tan, durván alakították ki, s így nyilvánvaló, hogy ez lett volna a fal támasztott, feltöltött oldala. A terv azonban valamilyen okból a kivitelezés közben megváltozott. Ahelyett, hogy az alsó kőorra további, hasonló sorokat raktak volna, azok belső, nyugati oldalára, egy teljesen más, vegyes, kő- és téglasorokból rakott falazatot emeltek, nyugati síkkal(!), azaz az új fal már kelet felé támasztott meg valamilyen, talán gátszerű földtömeget. Ez az előzőekhez képest hevenyészett, és részben másodlagos kövekből rakott építmény a különböző helyszíneken különböző, 0,8–1,5–2 m magasságig maradt fenn. Elképzelhető, hogy a két, teljesen eltérő falazat építése között valamennyi szünet állhatott be a munkában.

Hasonlóan megkülönböztetett figyelemben részesítettük a „3/A” aknában annak a viszonylag kis belmértű (1,45 × 1,45 m), téglából épült alagútnak a bontását (7. kép), amely egykor a 19. századi Várkioszki pincéjének délkeleti részéből a Dunához vezetett, s amely napjainkig köz-

thick concrete foundation, which could be observed along the entire length of the stretches being observed. A single row of huge stone blocks were also placed on it down its entire length. The eastern sides, the front face of the limestone blocks were carved into a regular ashlar shape. The blocks were 36-37 cm high and 40-120 cm long, and they exactly fit together with thin joints. The western side of the stone row was roughly finished so this would have constituted the buttressing, the filled side of the wall. The plans were, however, changed during construction. Instead of raising similar blocks on top of the first one row, a completely different, mixed stone and brick wall was built on the interior western side where the front face was in the west (!), so that the new wall must already have buttressed something, perhaps the bulk of an earthen embankment on the east. This coarse construction, which looked improvised compared to the earlier one, was built partly from secondarily used stones. It survived to a height of 0.8-1.5-

műalagútként funkcionált. Mindeközben tevékenységünk végig a kivitelezés üteméhez igazodott. Régészeti ásatásra vagy az építési munkák régészeti okból történő, huzamos leállítására sehol nem volt szükség.

2. 2009. február elejére azonban kitűnt, hogy az aknák megfigyelésével feladatunk nem ért véget, mert a kivitelezés formája a korábbi tervekhez képest megváltozott. Kiderült többek között, hogy a parti sáv déli végén, a Döbrentei térnél egy újabb akna („0”-ás) közbeiktatására van szükség, illetve több szakaszon (a „0”-ás aknától délre, a 3-4. akna között, valamint az 5. aknától északra) nyíltárkos fektetésre kerül sor. Először, a „0”-ás akna (és az ahhoz nyugatról bekötő nyíltárkos szakaszok) részletes dokumentálása mellett, az 5. aknától

2 m in different locations. A certain time may have passed between the constructions of the two totally different walls.

Similarly special attention was paid to the excavation of the relatively narrow (1.45×1.45 m) brick tunnel in shaft “3/A”, which once led from the southeast part of the 19th century Várkioszk to the Danube and which has since been used as a public utilities tunnel (Fig. 7). At the same time, we adjusted our activities to the pace of the execution work. There was no need for an archaeological excavation or to suspend the construction work for archaeological reasons.

2. It became clear by the beginning of February, 2009 that our task had not ended with the observation work because the method of execution had changed.

8. kép: Földalatti sajtolás közben előbukkant víztároló-helyiség az csatorna déli, Döbrentei tér felé eső részén

Fig. 8: Vaulted underground water tank (?) room found during ‘tunnelling’ type of works; south part of the sector, close to Döbrentei tér

9. kép: A Várkioszkból a Duna partra vezető, korábban ismeretlen, északi alagút bontás közben
Fig. 9: Section of the ‘north tunnel’ once used to connecting the Várkioszk with the bank of the Danube, but later forgotten and now cut through by the trench of the Main Sewer unexpectedly

10. kép: Átlós irányú alagút bontása a munkaárok 3. és 4. akna közötti szakaszán, az Ybl-szobor vonalában

Fig. 10: Section of an 'unknown' tunnel crossing the trench of the Main Sewer diagonally, found close to the Ybl statue

északra folyó nyíltárkos csatornafektetést kísértük figyelemmel (február 6–21.).

A munka indulásával egy időben azonban egy olyan, a sajtolt szakaszon mutatkozó objektum megfigyelésére is sor került, amelynek felbukkanására előzetesen nem lehetett számítani. Az 1. aknától délre, a „0”-ás akna felé haladó alagút az utóbbihoz közelítve egy földalatti, pincészerű helyiségbe ütközött. A téglafalú helyiség kb. 2×2 m-es mezőkre osztott boltozatát közepén két sorba rendezett pillérek támasztották meg (8. kép). Pontos belméretei nem voltak megállapíthatók, mert jórészt törmelék töltötte ki, s itt csak egyes részleteinek fotózására volt módunk. Formája szerint kevésbé pincének, mint víztárolónak tűnt, amelyet a téglanyaga és a falazat jellege alapján a 19. századra véltünk keltezhetőnek. Rendeltesége, összefüggései bizonytalanok maradtak; a sajtolt csatornaalagút továbbépítése érdekében betonnal töltötték fel.

Ezt követően, a 3-4. akna között végzett nyíltárkos csatornafektetés során (március 5-6.) tudtunk megfigyelni egy eddig teljesen ismeretlen, kelet-nyugati

It turned out, among other things, that in the southern end of the bank zone, at Döbrentei Square, another shaft (no. “0”) had to be dug and trenches had to be opened in a few stretches (south of shaft “0”, between shafts 3-4, and north of shaft 5). First, shaft “0” was documented in detail (along with the open trenches that ran into it on the west) and work in the open trenches was observed north of shaft 5 (February 6–21).

In parallel to the beginning of this work, an unexpected feature appeared in a trenchless stretch. South of shaft 1, the tunnel running towards shaft “0” ran into a subterranean cellar-like room. The dome of the brick-walled space was divided into 2×2 m fields supported in the center by two rows of pillars (Fig. 8). The exact interior measurements could not be determined since it was filled in with debris and only a few details could be the brick photographed. Regarding its shape, it looked rather like a cistern and not like a cellar. Based on the material and the walling technology, this structure can probably be dated to the 19th century. Its

irányú alagutat, amely a korábban említett (l. „3/A” akna) párhuzamosan, de jóval északabbra keresztezte a munkáárkot, s amely egykor szintén a Várkioszktól vezetett a Duna-partra (9. kép). Ugyancsak újkori, de a munkáárokra átlósan húzódó (északkelet-délnyugati irányú) alagút előbukkanását figyelhettük meg jóval északabbra, a Kioszk előtti park mellett (március 26.). Ennek összefüggései akkor még nem voltak világosak (10. kép).

A 3. aknától északra indított munkával csaknem egy időben, február 25-én, egy, a beruházáshoz kapcsolódó, de a csatorna nyomvonalától jóval nyugatabbra eső kábelárok ásása során, csekély, 60-70 cm-es mélységben téglából épített kürtő, „kút” bukkant elő (11. kép). Erről utóbb kiderült, hogy egy nagyobb méretű, boltozatos földalatti helyiségbe, „ciszternába” vezet (12. kép). Ez, kezdetben, magában álló

11. kép: Kábelárok ásása közben előbukkant téglakürtő az Ybl Miklós téren
Fig. 11: Well-like funnel found meanwhile digging trenches for cables beside the Main Sewer's trench, Ybl Miklós tér, middle part

function and context remains uncertain. For the sake of advancing in the construction work on the sewer tunnel, it was filled in with concrete.

Next, a previously unknown east-west running tunnel could be observed in the open trenches between shafts 3-4 (March 5-6), which crossed the construction pit in parallel to the above-mentioned one (see shaft 3/A) but much farther to the north and also leading from the former Várkioszk to the Danube bank (Fig. 9). Another early modern period but diagonal (northeast-southwest directed) tunnel appeared farther to the north beside the park in front of the Kioszk. (March 26) Its context was not clear at that time (Fig. 10).

On February 25, nearly at the same time when work started north of shaft 3, a brick funnel, a “well” appeared at a depth of 60-70 cm during the digging of a cable ditch far west of the path of the Main Collector in connection with an investment (Fig. 11). Later, it was discovered that it lead to a large, domed subterranean space, a “cistern” (Fig. 12). Initially, it seemed to be an independent feature (which, however, was indirectly connected with the Várkioszk) and its eastern part looked like it might run into the path of the Main Collector. Later, it gradually became clear (March 26, March 28) that this subterranean space had “twins” both in the south and the north and may be connected with a north-south running tunnel, which ran along them in the east (Fig. 13).

As a result, dr. Judit Janotti, regional officer of the KÖH, decreed during a conference held on the spot on April 6 that, before the sewer construction could be continued, the subterranean features should be uncovered and their ground plans surveyed to determine their size and

12. kép: Boltozatos földalatti helyiség a kürtő alatt, amely egykor – öt társával együtt – víztároló, illetve szűrő komplexumként működött
Fig. 12: Vaulted underground room discovered under the funnel, once used – with five others – as a water-storage and filtration complex; Ybl Miklós tér, middle part

(ámde a Várkioszkkal áttételesen összefüggésben lévő) objektumnak tűnt, amely keleti irányú kiterjedése folytán ütközhet a csatorna nyomvonalával. Később azonban fokozatosan (március 26., március 28.) tisztázódott, hogy e földalatti helyiségnek mind dél felé, mind északra „testvérei” vannak, sőt összefüggésben lehet egy, közvetlenül azok mentén, keletre húzódó, észak-déli irányú alagúttal, amely a helyiségek északi záródásával egyvonalban egy lépcső elhelyezését szolgáló aknában ért véget (13. kép).

Mindezek nyomán egy, a helyszínen, április 6-án tartott értekezlet során a KÖH területi felügyelője, dr. Janotti Judit előírta, hogy a csatornafektetési munkák folytatása előtt, annak feltételeként a földalatti objektumokat a kiterjedésük és működési elvük tisztázása érdekében fel kell támi, alaprajzukat felmérni. A kivitelező által végzendő „feltárás” közvetlen műszaki szakmai irányítására Bánszki László építésvezetőt (STRABAG), míg örökségvédelmi szakmai irányítására a BTM-nek a helyszínen régészeti megfigyelést végző képviselőjeként jelen sorok íróját jelölték ki. (A rendszer hidrológiai működésével

mechanizmus. László Bánszki, building engineer (STRABAG), was charged with the technical direction of the excavation to be carried out by the building contractor. The author of this study was appointed on behalf of the BHM as the archaeologist to carry out the archaeological observation here to direct heritage protection tasks. (Géza Révi from Aquifer was commissioned through FÖMTERV to make observations concerning the hydrological operation of the system and to organize the survey.)

As a result of this “joint excavation” (in April) 6 “cistern spaces” with various measurements were identified. They stood side by side in a north-south row (separated only by dividing walls). First, they were identified from the funnels that led into them and then, when we descended through the funnels, their ground plans were also revealed. It turned out that they were all built according to a single “model”: a 2.55×2.55 m large, cross-vaulted space. It was always used in a multiple form based on the same system. Three spaces were placed side by side east to west, while their number differed in the

kapcsolatos megfigyeléseket, illetve a felmérés megszervezését a FŐMTERV-en keresztül az Aquifer munkatársára, Révi Gézára bízták.)

A „közös feltáró munka” (április folyamán) eredményeként végül 6 különböző méretű, észak-déli irányban közvetlenül egymás mellett, egy sorban elhelyezkedő (pusztán válaszfalakkal osztott) „ciszternahelyiséget” sikerült azonosítani. Először az azokba levezető kürtök alapján, majd – utóbbiakon át leereszkedve – alaprajzi formájukban is. A szemrevételezés során kítűnt, valamennyi alaprajza egyetlen „modulra” épül: egy 2,55×2,55 méteres keresztboltozatos mezőre. Ezt minden esetben azonos rendszer szerint megtöbbszörözve alkalmazták. Kelet-nyugati irányban mindig három mező került egymás mellé, míg észak-déli irányban számuk helyiségenként változott (nyilván funkció szerint). Az egyes boltmezőket masszív, négyzetes alaprajzú (0,8×0,8 m) pillérek (a külső falak mentén félpillérek) és a közéjük kifeszített hevederívek választották el egymástól. Így a helyiségek kelet-nyugati irányú belmérete, „szélessége” valamennyi esetben azonos volt, mintegy 10,25 m, míg észak-déli irányban „hosszuk” helyiségenként változott. Összességében a hat helyiség az alábbi boltozati, illetve alaprajzi rendszert adta ki északról dél felé haladva: egy 5×3 osztatú, kettő 1×3 osztatú, majd ismét egy 5×3-as, és végül, legdélebbre kettő 2×3-as boltozati beosztású. A nagyobb, 5×3-as osztású helyiségekbe 2-2 kürtő nyílt (szimmetrikusan, a hosszanti középtengely második és negyedik boltmezőjének közepén elhelyezve), addig a kisebb méretűekbe pedig csak egy-egy. Míg az északi négy helyiséget alul vastag sóderréteg takarta (ami egyértelműen azok

various spaces from north to south (probably depending on their function). The individual vault spaces were separated by massive, quadrangular (0.8×0.8 m) pillars (engaged pillars by the exterior walls) with archivolts extending between them. Thus, the interior measurements, the “width” of the east to west spaces was identical, about 10.25 m, while the north-south “length” was different in every space. The six spaces formed the following vault or rather ground plan system from north to south: one comprised 5×3 components, two comprised 1×3 components, followed by one again comprised of 5×3 components and finally, in the south two comprised of 2×3 components. Each had two funnels opening into the spaces with 5×3 components (symmetrically placed in the centers

13. kép: Lejárati akna a földalatti víztároló, illetve szűrő helyiségsor keleti oldalán húzódó, észak-déli alagút északi végén

Fig. 13: The north staircase-shaft of the ‘unknown’ Tunnel of north-south direction, once built along the east side of the underground complex of water filtration rooms, Ybl Miklós tér, middle part

vízszűrő rendeltetésére utal!), a déli két-
tőben ez hiányzott. Valamennyi helyiség
átfolyókkal kapcsolódott a tőlük keletre,
közvetlenül mellettük húzódo, észak-déli
irányú földalatti folyosóhoz. Utóbbiról
kiderült, hogy egy északkelet-délnyugati
irányú, rövid, enyhe „S” kanyar közbeiktatásával (lásd a csatornaárokban korábban
előbukkant „átlós irányú alagút”) lehúz
egészen a Várkioszk, az egykori vízmű vonaláig. Bár az alagút déli végén mutakozó modern betöltés miatt a kettő fizikai kapcsolata nem volt közvetlenül kimutatható, a „feltárások”-kal párhuzamosan végzett levéltári kutatásaim (Budapest Főváros Levéltára – BFL) során feltáru-
ló írott dokumentumok egyértelműen bizonyították, hogy a két objektum egyetlen, a Duna vizét kiemelő, tisztító és a várba felpumpáló rendszert alkotott. Sajnos, a BFL-ben az írott forrásokon kívül egyéb, a létesítményre vonatkozó anyagot, pl. ter-
veket nem sikerült fellelnem.

A „feltárások” és a felmérés után a KÖH hozzájárult az észak-déli alagút azon szakaszának bontásához, mely közvetlenül a Főgyújtó csatorna nyomvonalába esik. Utóbb, május 5-től e bontást kísértük figyelemmel, és a munka ütemétől függően fotózással dokumentáltuk az objektum pusztulását.

Összességében elmondható, hogy a Lánchíd és a Döbrentei tér közötti csatornaszakasz kiásása alatt végzett régészeti megfigyeléseink során a vártnál jóval kevesebb középkor- és török kori leletanyag, kőfaragvány került elő, egyéb, *in situ* jelenség pedig sajnos egyáltalán nem. Úgy gondolom azonban, hogy a Várkert Bazar kiépítéséhez (1875-80) kapcsolódó vízműrendszer feledésbe merült földalatti elemeinek felfedezése és „feltárása” a vártnál sokkal nagyobb jelentőségű, a szé-

of the second and fourth vault units along the longitudinal axis). The smaller spaces each had one funnel. A thick gravel layer covered the bottom of the four northern spaces (which evidently attests to their water filtering function), was missing from the two southern spaces. Every space was connected to a north-south running subterranean corridor that ran right east of these spaces with through-pass channels. It turned out about the corridor that, with the insertion of a short and gentle “S”-shaped northeast-southwest bend (see the “diagonal tunnel” found earlier in the ditch for the Main Collector), ran to the Várkioszk, to the line of the former waterworks. However, no physical contact between the two could be demonstrated because of the modern fill at the southern end of the tunnel.

The author searched in the archives in parallel to the “excavations” (Archives of Budapest – BFL) and found documents that evidently demonstrated that the two features comprised a single system. Its purpose was to withdraw the water from the Danube, clarify it and pump it up to the castle. Regrettably, no other material, that is, designs could be found beside the written sources in the BFL.

After the “excavations” and the survey, the KÖH agreed to the demolition of that part of the north-south running tunnel that lay in the path of the Main Collector. This demolition was watched from May 5 and we documented the destruction of the features with photographs as the work proceeded.

On the whole, it can be said that the archaeological observation of the digging of the connected to the Main Collector line between the Lánchíd and Döbrentei Square yielded fewer medieval and

lesebb értelemben vett kulturális örökség tárgykörébe eredményt hozott. Különösen, hogy e rendszer legfontosabb elemei közreműködésünk nyomán megőrzésre kerülhetnek...

III. *Epilógus*

A fentiek alapján az a következtetés látszik leszűrhetőnek, hogy a jövőben célszerű lenne a szűken vett régészeti munka „fennhatóságát” (értsd kibontás, dokumentálás) hivatalból kiterjeszteni minden olyan későbbi, de a kulturális örökség tárgykörébe tartozó objektumra, jelenségre, amelyek gyakorlatilag amúgy is csak régészeti tevékenység eredményeként kerülnek napvilágra. (Ennek ideje és költsége természetesen beépítésre kell, hogy kerüljön a feltárás, illetve megfigyelés keretei közé. Jelenleg ugyanis az a helyzet, hogy az ilyenek előbukkanása esetén a beruházó gyakran kétségbe vonja a régészet kompetenciáját.) A történelem folyamata, jelen esetben Budapest múltja ugyanis nem vágható el egyetlen évszámmal.

Másrészt elmondható, hogy – az előbbieket figyelembe véve – a hatástanulmányok által vizsgált időszakok határát is érdemes lenne – akár megfelelő külső szakemberek bevonásával – kibővíteni. (A BTM és a legtöbb megyei múzeum esetében azonban ez többnyire házon belül is megoldható.) Hozzá kell azonban tenni, hogy a dolog természete folytán a régészeti munka összes vonatkozása a jövőben sem lesz tökéletesen előre jelezhető.

Magyar Károly

Turkish period finds than expected. Only stone carvings were found but no *in situ* features. I think, however, that the discovery and “excavation” of the forgotten subterranean elements of the waterworks linked to the construction of the Várkert Bazár (1875-1880) is a much more significant result from the point of view of the cultural heritage of Budapest in a broader sense. This is especially the case because the major elements of this system will now be preserved owing to our efforts...

III. *Epilogue*

The conclusion that can be drawn from the above case study is that the “authority” of archaeological work in a strict sense (excavation and documentation) should be officially extended to all later features and phenomena connected to the field of cultural heritage as revealed through archaeological activities. (The time and expenses needed for it should naturally be built into the budget for excavation and observations. At present, the investor often questions the usefulness of archaeology in such cases.) The course of history, in this case the past of Budapest, cannot and should not be cut off at a single arbitrary date.

It can also be said that the chronological limits of impact studies should be widened, perhaps with the invitation of specialists from outside. (In the BHM and in most of the county museums this can be resolved locally.) It should, however, be added that according to the nature of this kind of work, it will never be possible to forecast all the aspects of surprise inherent to archaeological work.

Károly Magyar